

Департамент культуры Краснодарского края

Краснодарский государственный историко-археологический
музей-заповедник им. Е. Д. Фелицына

Краснодарский государственный университет культуры и искусств

Научное общество им. Т. Г. Шевченко (Кубань)

ЧЕТВЕРТЫЕ КУХАРЕНКОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Под научной редакцией В. К. Чумаченко

Краснодар
2010

йшло 21 число часопису – 11 у 1861 р (із них одне здвоєне – листопадово-грудневе) і 10 у 1862 р.

12. Див.: В. Д[роздов]ський. Я. Г. Кухаренко як літературний діяч // Червоний шлях. 1928. № 5/6. С. 116.

13. Там само. С. 121.

14. Див.: Там само. С. 119, 128.

15. Єдиний мені відомий виняток – анонімно надрукована «Заметка о возражениях г. Мордовцова» (Основа. 1861. Июль. С. 180–182), яку написав постійний автор журналу Андрій Пестержецький (докладно див.: Дудко В. И. «Основа» и русская журналистика начала 1860-х годов: источники и интерпретации. С. 22–25).

16. Про деякі відповідні атрибуційні помилки див.: Дудко В. Із розшуків про «Основу» // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2009. Т. 4. С. 35–38; Його ж. Листування з авторами на сторінках журналу «Основа» // Правдиве українське серце: Олександр Рибалко. Київ, 2010. С. 542–544.

17. Див.: Возняк М. П. Куліш як інформатор галицького історика літератури: (Його листування з Ом. Огоновським) // Життя й революція. 1927. № 12. С. 300.

А. А. Федорук

Пантелеймон Куліш і Яків Кухаренко

У листі до Кухаренка від 22 квітня 1857 р. Шевченко писав: «Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу “Записки о Южной Руси”, писану нашим язиком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ся дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то випиши, не будеш каяться. Такої доброї книги на нашому язyku ще не було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла книга добра, щира і розумна. Послав би тобі, друже мій єдиний, свій екземпляр, але я ще сам добре не начитався [...]» [1]. У наступному листі до нього від 5 червня 1857 р. Шевченко знову торкнувся цієї теми: «Думав я тобі послать свій екземпляр “Записки о Южной Руси”, але і сам ще добре не начитався тих записок. Дуже добра книга» [2]. Шевченкові звістки про «Записки о Южной Руси» з їх надзвичайно високою оцінкою є найранішими відомими згадками, які стосуються теми «Куліш – Кухаренко». Книжка якось потрапила до Кухаренка, і він під її враженням радив Шевченкові (у листі від 21 лютого 1858 р.) підготувати й видати з Кулішевою допомогою збірку недрукованих поезій: «Ти, брате Тарасе Григоровичу, тепер в Пітері позбиравши таке, як “Москалева кри-

ниці”, “Чернець”, “Майський вечір”, і проче що, та й тиснув би в друкарні, нехай ідуть на світ Божий, а якщо сам не схочеш хлопоту, то чи не візьметься пан Куліш, він, видно, парняга добрий, я його “Записки українські” маю й читаю – не начитаюсь» [3].

У Шевченковому листуванні з Кухаренком обговорювалося питання й підготовки Кулішевого журналу «Хата», який було заборонено і який врешті вийшов під однойменною назвою як альманах [4]. У листі від 17 січня 1859 р. Шевченко писав своєму кубанському товаришеві, запрошуючи його до співпраці в майбутньому виданні: «У нас тут складається “Хата”, то чи нема часом у тебе якої доброї деревини на крокву або й сволок. Як є, то присилай її на ім’я П. А. Куліша або в Академію художеств Т. Г. Шевченку» [5]. Через рік, не маючи про видання відомостей, 8 березня 1860 р. Кухаренко нагадав: «Що пак Ваша “Хата”, що замишляв пан Куліш?» [6]. Шевченко надіслав Кухаренкові альманах разом із своїм листом від 25 березня: «Посилаю тобі к Великодню замість писанки “Хату”. І не журнал, а тільки альманах, попередник нашого будущего журналу “Основа”. Начнеться він з того року. Збирай, батьку, чорноморську запорозьку старовину та присилай на моє ім’я, а я передаватиму в редакцію» [7]. Отримавши книжку, Кухаренко відписав 26 квітня: «Попереду письмо, а потім “Хату” получив я квітня 26-го і зараз, не читавши її, сів отвіт дати: хіба ви “Хату” будували догори ногами? Поставивши з землі крокви, виводили стіни, а “Основу” маєте робити на той рік? Чи, може, на тій основі зробите клуню та почнете молотити? Нехай Бог помагає! А я, одіславши оце письмо, піду до дочки тієї, що ти знаєш, до Гандзі (вона тепер у нас гостює) та будемо читати “Хату”. Вона дуже до того дотепна» [8].

Коли познайомилися Куліш і Кухаренко, – певних відомостей немає. У листі до Шевченка від 8 березня 1860 р. Кухаренко пише про Куліша: «Де він тепер обритається; може, поїхав до пранців за козиною борідкою, щоб ми його не пізнали?» [9]. Невдовзі у листі до Шевченка від 26 квітня 1860 р. серед інших своїх приятелів Кухаренко передає вітання й Кулішеві: «А наш закадишний Костомара у Пітері панує. Поклонись йому, Панькові, Срезневському, Гулакові, Кукольнику і (коли живий) Ельканові» [10]. Якщо пасаж із «козиною борідкою, щоб ми його не пізнали» розуміти буквально, а не як вираз бурлескної образної мови, то він свідчить, що Куліш і Кухаренко на той час уже були знайомі, щонайменше Кухаренко знав, як Куліш виглядає.

Коли вони мали нагоду зустрітися? Треба виключити 1840-ві рр.: Кухаренко тоді приїжджав до столиці, коли Куліша там не було [11]. Їхнє знайомство могло відбутися у другій половині 1851 р., адже з 15 червня до 20 грудня Кухаренко перебував у Петербурзі як член «общего присутствия» в Департаменті військових поселень, а Куліш проживав там після тульського заслання і служив у Департаменті сільського господарства Міністерства державних маєтностей. У листуванні Куліша цього часу, яке

збереглося далеко не повністю [12], згадок про Кухаренка немає. Втім, обидва вони мали спільних знайомих: Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Ізмаїл Срезневський (Кулішеві стосунки тоді з ним уже були розірвані), Амвросій Метлинський, Семен Гулак-Артемівський. З останнім Куліш на початку 1850-х рр. близько зійшовся. Вони часто зустрічалися, влаштовували у вузькому колі родичів та найближчих друзів музичні вечори, у яких брали участь їхні дружини – Олександра Куліш (грала на роялі), Олександра Гулак-Артемівська (відома арфістка), а також Андрій Маркевич (блискучий віолончеліст). Як відомо, 1851 р. Кухаренко зустрівся з Александром Ельканом, який оповів йому про арешт і заслання Шевченка [13] та, очевидно, інших кирило-мефодіївців; Куліш з Ельканом теж був знайомий [14].

8 серпня 1856 р. Кухаренко приїхав до Москви з нагоди коронації Олександра II [15], де пробув до 26 серпня, однак із Кулішем він розминувся: той прибув до Москви 24 липня [16], а 29-го виїхав в Україну [17]. Як зазначає Алла Федіна, ймовірно, Кухаренко приїжджав до Москви й 1858 р. (перед 1861 р. його остання поїздка до столиць), щоб віддати сина Миколу до 1-го Московського кадетського корпусу. 1858 р. Куліш побував у Москві проїздом двічі – у першій половині лютого [18] й у жовтні (не пізніше 17) [19]. На той час Куліш особисто знав іще одного близького товариша Кухаренка – Михайла Щепкіна.

Після смерті Шевченка на третій день, 28 лютого 1861 р., відразу після похорону, Куліш написав Кухаренкові листа із звісткою про цю сумну подію:

«Високоповажний Пане.

Якове Герасимовичу!

Великий і славний на весь світ кобзарь наш Тарас уклався спати до страшного суду. Поховали ми його вчора з великою шанобою. Над домовиною його в Академічній церкві говорили ми речі поважні, хвалячи його подвиги словесні і дякуючи йому за добру науку. Перше всіх сказав своє слово я – і таки так, як оце до Вас пишу, за мною Білозерський, а за ним Костомаров, – тиї-то, бачте, козарлюги, що вкупі з ним бідували та бідуючи души свої гартували, а потім іще багато було всяких річей, і в церкві, й на могилках. Ввесь університет провожав його домовину, лавровими вінками вкриту. Студенти не дали її коням везти, а сами несли аж до самісінької ями. Тут мертвих возять закривши, а ми свого Тараса провели одкритого. Багато людей усякого чину йшло за його домовиною, а було б удесятеро більше, коли б дурна поліція дозволила припечатати в газетах, що вмер Шевченко, а то більша часть города й досі не знає. Писав би до Вас багато, та сльози очи заливають. Ми вже зібрали тут тисяч із дві цілкових, щоб перевезти Тараса на Україну і що-небудь добре вчинити на вічну йому пам'ять – школу яку абощо. Може, хто і в Вас знайдеться охочий до сього доброго діла, то нехай висилає свою частину Михайлу Матвієви-

чу Лазаревському в С. Петербург, на Вас[илівський] Остр[ів] в 5 лин[ію], д[ом] Воронина. Так-то ми тепер із Вами, чорноморцями, посиротіли! Може, й через сотню літ не явиться такий кобзарь на Україні.

Бувайте ж здорові, козаки панове братья, та не забувайте нас, українців. Щирим серцем до Вас прихильний.

П. Куліш.

Р. Б. 1861, фебр[аля] 28.

С. Петербург.

На звороті: Его Превосходительству

Якову Герасимовичу

Кухаренку

В Екатеринодар» [20].

До Петербурга Кухаренко приїхав 18 жовтня 1861 р. і перебував тут до 9 березня 1862 р. [21]. Зосим Недоборовський згадував, що в цей час Кухаренко часто зустрічався з українською Громадою, відвідував Василя Білозерського, Костомарова, Гулака-Артемівського. «Подчас он любил и пошутить, и порассказать некоторые презабавные анекдоты», – згадував мемуарист, який описав і прощання Кухаренка з петербурзькими українцями: «Пред отъездом он заехал в громаду проститься. Мы все окружили своего милого атамана и спели ему песню на мотив “Ой Морозе-Морозенку”, заменяя Морозенка Кухаренкой: “Ой Якове Кухаренку, ой ты славный козаچه, за тобою, Кухаренку, черноморске вийсько – плаче” и т. д. Яков Герасимович, сидя на почетном месте, глубоко был тронут нашим сердечным к нему расположением и со слезами на глазах со всеми нами простился» [22].

Про відвідини Кухаренка зібрань української Громади, де були присутні Куліш і Костомаров, йдеться також у спогадах Володимира Менчиця: «Посещали собрания покойник Кухаренко, наказной атаман войска Черноморского, генерал настоящий, шашку бывало свою оставляет в углу; Николай Иванович, Кулиш, Белозерский, статс-секретарь сенатор N [23] тоже был прихильный до этого дела, и он то и хлопотал перед высшим правительством и доказывал, что ничего в любви к родному нет вредного» [24]. Мемуарист описав одну промову Костомарова та полемічну реакцію на неї Куліша й репліку Кухаренка. На одному із зібрань обговорювали питання, що може стримати процес повного обрусіння української народності. «Н[иколай] И[ванович] высказался об этом так: “Мы видим, что те народности, которые создали у себя организованное духовное сословие, напр[имер] иудеи, живут, несмотря на все неблагоприятные нивелирующие условия. Я убежден, – сказал Н[иколай] И[ванович], – что если бы Хмельницкий, вместо того, чтобы проливать реки крови, губить столько народу, если бы другие вожди украинские, искавшие помощи везде, даже у татар, обратились бы к восточным патриархам с просьбой дать Малороссии самостоятельную, независимую духовную иерархию, если бы они

создали духовенство такое, которое бы провело язык народный в проповедь, школу, если бы язык народа освящен был таким путем, то я глубоко убежден, что малор[оссийской] народности не было бы причин опасаться за то, что она исчезнет с лица земли, как национальная особь". Выслушав это, покойный Яков [25] Кухаренко (он был человек простой, прямой такой, наивный) и говорит: "Гай! гай! а я пак думав, то воно зовсім іначе, що воно не так. Я думав, що піп то нічого до того діла не касається, що тут у нашій справі попові нема ніякого діла". Еще ранее, чем сказал эти слова Кухаренко, в ответ на речь Н[иколая] И[ванович]а Кулиш громко и злобно захохотал» [26].

Про Кухаренка в колі петербурзьких громадян залишив спогад і Лев Жемчужников: «По понедельникам мы встречались с Шевченко у В. М. Белозерского, тогда уже редактора зародившегося журнала "Основа". У Белозерского собиралось очень многочисленное и весьма разнообразное общество, которое соединял интерес появления нового журнала, его направление и силы. Из посетителей я могу назвать, кроме Шевченко, Кулиша и Костомарова, Кухаренко, Симонова, Чернышевского, Катенина, Лазаревского, Тургенева, Тиблена, Анненкова, Кавелина и пр. и пр.» [27].

Отже, Кухаренко в той час неодноразово зустрічався з Кулішем, який характерно писав до Олександра Кониського у листі від 2 листопада 1861 р. про своє враження від спілкування з ним: «Кухаренко тут чорноморець гостює. Гарний козак. Говорить по нашому – як у дзвони дзвонить» [28].

Під час перебування Кухаренка в Петербурзі вийшла друком його п'єса «Чорноморський побит» з Кулішевою передмовою «Несколько предварительных слов» [29]. У передмові Куліш виявив добру обізнаність із літературним доробком Кухаренка, зокрема зазначив, що в 1840-х рр. Шевченко допомагав отримати цензурний дозвіл для публікації п'єси, і непрямо вказав на існування ще неопублікованих творів письменника, які зберігалися в Ізмаїла Срезневського [30] (імені якого, втім, не назвав). Критик звернув увагу на те, що «Чорноморський побит» написано ще 1836 р., і пропонував «рассматривать предлагаемую пьесу как произведение известного времени и места», водночас високо оцінив його сценічну вартість: «В числе покамест немногих драматических сочинений на украинском языке "Чорноморський побит" будет драгоценным подарком для украинского театра. Это, впрочем, покажет опыт».

У літературі зустрічаються згадки на кшталт того, що «П. Кулиш с удовольствием взял в свой журнал "Основа" несколько произведений Я. Кухаренко, представив столичным читателям яркого самобытного талантливого писателя» [31]. Такі судження хибні: немає жодних підстав твердити, що Кухаренкові публікації в «Основі» (і «Чорноморський побит», і оповідання «Вороний кінь», «Пластуни» та ін.) з'явилися з подачі

Куліша, який був хоч і плідним, але все ж не більш ніж автором журналу, і аж ніяк не його редактором.

Повернувшись із Петербурга додому, Кухаренко продовжував підтримувати контакти із земляками, цікавитися «Основою». 17 квітня 1862 р. він сповіщав Недоборовського: «Я не пишу до Високоповажного Панька Олександровича, думаю, що він удрав на Україну, бо він, нехай здоров буде, на прощанні сказав, що поїде. А якщо ще не поїхав, то я прошу його: нехай потурбує “Основу”, щоб вона мене так швидко не забувала. А як уже поїхав Панько Олександрович в Україну, то пиши, будь ласка, щоб я знав» [32].

Остання відома нам згадка Куліша про Кухаренка міститься в Кулішевому листі до Олександра Барвінського від 9(21) травня 1869 р. з Праги. Галицький народовець звернувся до Куліша за консультацією, щоб той допоміг йому укласти читанку для старших класів гімназії. Куліш охоче відгукнувся, подавши стислі характеристики українських письменників, зокрема й Кухаренка, про якого написав так: «Кухаренко – генерал чорноморського війська. Гарні його малесенькі оповідання про Чорноморщину, а комедія – річ плоха. Я не дуже її хвалив, да й то перехвалив. Чоловік був сердешний, та генеральство його заїло: ніяк ми не нахилили його, щоб знявся у хвотографа без зірки, простим чоловіком або козаком. Ніким було йому там у Чорноморщині держатись, то й талант його не виріс і характер не набравсь величчя; а серця й під старість був чулого. Умер у черкеській неволі мучеником» [33]. Даючи в читанці біографічну довідку про автора, Барвінський дещо повторив Кулішеву характеристику Кухаренка: «Кухаренко був письменником з талантом та в Чорноморії не мав його талант поживи і тому не виріс. Його твори визначаються дуже добрим знанням представленого бити, чистотою мови й красою язика українського і непіддільним гумором» [34]. У виданні, однак, Барвінський вмістив не одне з оповідань Кухаренка, про які схвально відгукнувся Куліш (та й сам упорядник відзначив: «Найкраще його оповідання “Вороний кінь”»), а саме «Чорноморський побит» (першу частину).

Кулішева згадка в листі до Барвінського: «ніяк ми не нахилили його, щоб знявся у хвотографа без зірки, простим чоловіком або козаком» заслуговує на окрему увагу. Вочевидь, під час перебування в Петербурзі у жовтні 1861 – березні 1862 р. Кухаренко зробив одну або декілька своїх фотографій. Про одну світлину, на якій Кухаренко зображений на повний зріст [35], можна сказати напевно, що це робота відомого фотографа Сергея Левіцького. Існує аналогічне зображення Куліша, зроблене приблизно в той самий час у цього ж майстра (на обох світлинах містяться однакові декорації) [36]. Куліш тут знятий саме в народному строї, «козаком». Небажання Кухаренка так позувати фотографові згодом і викликало в Куліша критичний спогад, а неозначено-множинна форма у фразі «ніяк ми не нахилили його» стосувалася, може, не так української петербурзької гро-

мади в цілому, як насамперед самого Куліша. Нині обидва портрети кореспондують один з одним, створюючи фотографічний позачасовий діалог цих двох визначних діячів національної культури.

Література, джерела та примітки

1. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 6. Київ, 2003. С. 123.
2. Там само. С. 132.
3. Листи до Тараса Шевченка. Київ, 1993. С. 114.
4. Див.: Дудко В. Нереалізовані журнальні плани Пантелеймона Куліша (1857–1858 рр.) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Вип. 11. Київ, 2005. С. 327–340.
5. Шевченко Т. Повне зібрання творів ... С. 179.
6. Листи до Тараса Шевченка ... С. 144.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів ... С. 197.
8. Листи до Тараса Шевченка ... С. 148.
9. Там само. С. 144.
10. Там само. С. 148.
11. Див.: Федина А. И. Поездки Я. Г. Кухаренко в столицы // Вторые Кухаренковские чтения: материалы науч.-теорет. конф. Краснодар, 1996. С. 9–11.
12. Див.: Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Київ, 2009. Т. II: 1850–1856 / упор., комент. О. Федорук. 670 с.
13. Листи до Тараса Шевченка ... С. 76.
14. Див.: Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Т. I: 1841–1850 / упор., комент. О. Федорук; підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова. Київ, 2005. С. 155.
15. Див.: Федина А. И. Поездки Я. Г. Кухаренко в столицы ... С. 10.
16. Див.: Петров В. Пантелімон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. Т. 1. Київ, 1929. С. 214–215.
17. Див. лист Куліша до дружини від 29 липня 1856 р. з Тули // Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) РАН. Ф. 3. Оп. 20. Од. зб. 49.
18. Див. Кулішеві листи до Шевченка від 1 лютого з Петербурга і 14 лютого з Мотронівки // Листи до Тараса Шевченка ... С. 104–105, 110.
19. 18 жовтня Куліш написав з Петербурга до Василя Тарновського. Це був один із перших листів Куліша зі столиці після приїзду туди (Письма Кулиша к В. В. Тарновскому. 1855–1858 // Киевская старина. 1898. Апр. Отд. I. С. 130–131). Див. також недатований (на поштовому штемпелі – 20 жовтня) лист Куліша до Сергея Аксакова (Гудзій М. К. Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство (Київ). 1957. № 19. С. 100–101).
20. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). Інв. № Ал 698 (автограф). Поштовий штемпель на звороті: «С. Петербург. 1 мар. 1861». Уперше надруковано з автографа (без зазна-

чення адреси й поштового штемпеля): *Айзеншток І.* Замітки й матеріали про Шевченка // Червоний шлях. 1923. № 8. С. 229–231. Другу публікацію листа (без згадки про першодрук) див.: Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упор. А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. Київ, 1966. С. 31–32. Джерелом тут послужила копія (це не вказано). Обидві публікації дещо неточно відтворюють текст листа. Так, в Айзенштока надруковано «подвиги славетні», а має бути «подвиги словесні». Крім того, у другій публікації бракує звернення і закінчення (від слів «Бувайте ж здорові»).

21. *Федина А. И.* Поездки Я. Г. Кухаренко в столиці ... С. 11.

22. *Недоборовский З.* Мои воспоминания // Киевская старина. 1893. Февр. С. 193–194.

23. Ймовірно, йдеться про сенатора П. Брока (див.: *Дудко В.* Журнал «Основа» у жандармських матеріалах // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Т. 2. Київ, 2006. С. 11–12).

24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 260. Од. зб. 826. Арк. 54. Спогад у перекладі українською й не зовсім точно опублікував О. Михалевич. Цитований фрагмент в публікації виглядає так: «Завітали на ці зібрання: небіжчик Я. Кухаренко, наказний отаман війська чорноморського, П. А. Куліш, М. І. Костомаров, В. Білозерський, статс-секретарь сенатор Н., теж дуже прихильний до цього діла. Він, казали тоді, піклувався про дозвіл у вищого уряду цієї громади і доводив, що в коханні до свого рідного немає шкоди; якби не він, “Основа” не існувала би ніколи» (Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчица / подав А. Михалевич // Україна. 1925. Кн. 3. С. 67).

25. В автографі помилково: Герасим.

26. ІР НБУВ. Ф. 260. Од. зб. 826. Арк. 56, 57, 58. Пор.: Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчица ... С. 68.

27. *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого / сост. Ю. Н. Подкопаевой; коммент. А. Г. Верещагиной, М. Н. Шумовой. [Л., 1970]. С. 340.

28. *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. 1923. Жовт. Ч. 10. С. 148. У публікації авторську дату не вказано, її відтворено за автографом: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 77. Од. зб. 125. Арк. 19. Про цю невідповідність публікації до автографа див.: *Дудко В.* «Каракозовська історія» і доля архіву «Основи» // Україна модерна. 2010. Ч. 5(16) (у друці).

29. Основа. 1861. Ноябрь-дек. С. 1–41 [пагінація 3-тя].

30. Див.: *Д[роздов]сякий В. Я. Г.* Кухаренко як літературний діяч // Червоний шлях. 1928. № 5/6. С. 112–113.

31. Федина А. И. Атаман Я. Г. Кухаренко в кругу современников: Историко-документальные очерки о жизни и творчестве первого кубанского писателя. Краснодар, 2004. С. 72.

32. Лист Якова Кухаренка до Зосима Фед. Недоборовського // Зоря. 1892. № 8. С. 159. Куліш виїхав з Петербурга у травні (див.: Возняк М. П. Куліш як інформатор галицького історика літератури: (Його листування з Ом. Огоновським) // Життя й Революція. 1927. № 12. С. 300).

33. Барвінський О. Спомини з мого життя / упор. А. Шацька, О. Федорук. Нью-Йорк; Київ, 2004. Частина перша і друга. С. 143.

34. Руска читанка для высшої гимназії / уложивъ А. Барвинський. Львів, 1871. Ч. 2. С. 258.

35. Фотографію репродуковано: Зоря. 1892. 15(27) цвітня. № 8. С. 141.

36. Атрибуцію Кулішевої фотографії за примірником, на якому міститься фірмове клеймо «Светопись Левицкого», із колекції Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського див.: Яцюк В. Прижиттєві портрети Пантелеймона Куліша // Літературна Україна. 1997. 13 лют. № 6. С. 4. Дослідник зазначив, що портрет зроблено «десь 1859 року», проте інший примірник портрета з колекції ЧІМ містить на звороті паспарту помітку чи не самого Куліша: «1861 г.» (Інв. № 225-57 / Ад 1933).

И. М. Скибицкая

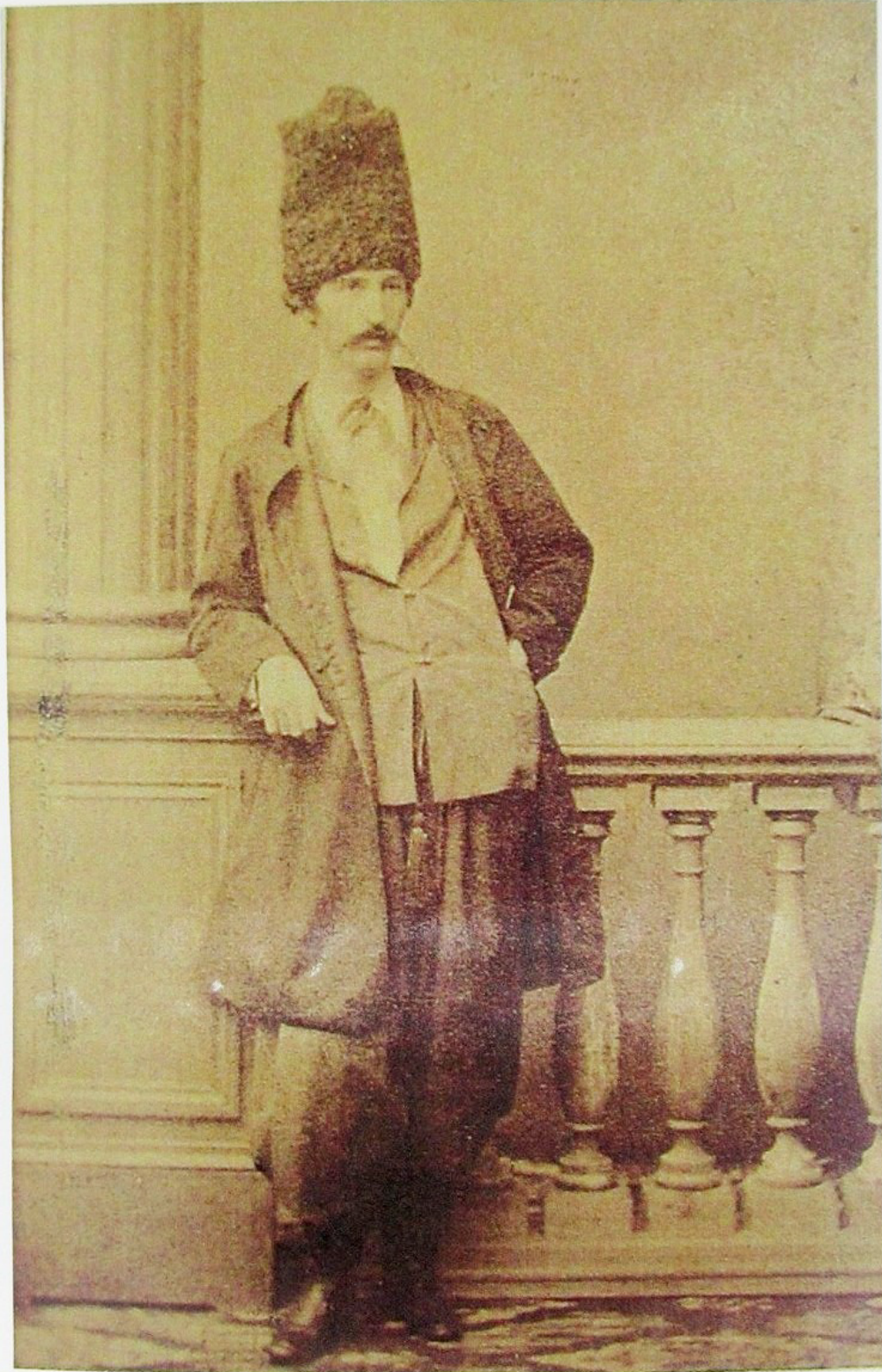
Я. Г. Кухаренко и казачья колонизация Закубанья на заключительном этапе Кавказской войны

Заселение казаками Закубанья и Черноморского побережья стало важной составляющей стратегии русского командования в войне на Северо-Западном Кавказе. Казачья колонизация должна была стать действенным средством в покорении горцев. Активное продвижение в вопросе колонизации связано с назначением Главнокомандующим Кавказской армией князя А. И. Барятинского, который осенью 1857 г. поручил Главному штабу и лично его начальнику Д. А. Милютину разработать проект колонизации Кавказа русским казачьим населением.

Вопрос о заселении Кубанского края обсуждался на заседании особого Комитета, где проект А. И. Барятинского был признан слишком дорогим для государства и слишком жестоким по отношению к горцам [1]. Поэтому рекомендовалось «развивать русскую колонизацию в Закубанском крае, соображаясь со средствами, которые государство могло бы выделить на этот проект» [2]. Комитет предлагал переселить за Кубань значительную часть черноморских казаков. Совместно с азовскими казаками

ИЛЛЮСТРАЦИИ

К статье А. А. Федорука
“ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І ЯКІВ КУХАРЕНКО”

І. Кулиш П. 1861 г. Фотограф С. Левицкий

2. Кухаренко Я. Г. 1862 г. Фотограф С. Левицкий

Писано з мого пера П. Кулиша
д. 1861 року 11/12 лютого

покопаваний Пана
Якове Фарамовичу!

Дешкий и ставний на ввсє
Витъ кобзарь панъ Маракъ
узнавше спати до страшиного
суду. Похованим ти єго вгора въ великомъ манѣ бою.
Нагдъ домовинно єго въ Академичній церквѣ гово-
рши ти рѣчи поважни, звалячи єго подвижъ сло-
вѣстий и дякуючи єму за добру науку. Перше вѣсть
скажавъ свое слово а — и таки такъ, ажъ отице до
Вдѣлъ нишу, за много Білозерскій, а за нимъ Ко-
штомаровъ, — тий-то, бачме, козарь мого, що вхуни
въ тий бѣдыванъ та бѣдуючи дурни свої зармуванъ,
а поминаю ище багатто було ваятиє рѣчей и въ церквѣ

3. Начало письма П. Кулиша Якову Кухаренко о смерти и похоронах
Т. Шевченко. 1861 г.